

such idea wasn't rejected and waited for a better moment.

Key words: Galichina, Russian Empire, Austria, Poland, Catherine II, Alexander I.

Отримано: 20.10.2016 р.

УДК 001(477)(092):378.4(438) «1925-1932»

Сергій Копилов

ІВАН ОГІЄНКО У ВАРШАВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ: МІЖ ПОЛІТИКОЮ, ДИДАКТИКОЮ І НАУКОВИМИ СТУДІЯМИ (1925–1932 РР.)

Сергій Копилов. Іван Огієнко у Варшавському університеті: між політикою, дидактикою і науковими студіями (1925–1932 рр.). У статті проаналізовано науково-педагогічну діяльність фундатора і першого ректора Кам'янець-Подільського державного українського університету Івана Огієнка у Варшавському університеті упродовж середини 1920-х – початку 1930-х рр. З'ясовано складні політичні, організаційні й психологічні умови його праці у відділі православної теології навчального закладу.

Ключові слова: *учені-емігранти, Варшавський університет, І. Огієнко, наукові студії, педагогічна діяльність.*

Сергей Копылов. Иван Огиенко в Варшавском университете: между политикой, дидактикой и научными студиями (1925–1932 гг.). В статье анализируется научно-педагогическая деятельность фундатора и первого ректора Каменец-Подольского государственного украинского университета Ивана Огиенко в Варшавском университете на протяжении середины 1920-х - начала 1930-х гг. Определено сложные политические, организационные и психологические условия его работы в отделении православной теологии учебного заведения.

Ключевые слова: *ученые эмигранты, Варшавский университет, И. Огиенко, научные студии, педагогическая деятельность.*

Життя та діяльність видатного українського політичного і церковного діяча, ученого-лінгвіста, фундатора і першого ректора Кам'янець-Подільського державного українського університету (далі – КПДУУ), Івана Огієнка (1882–1972) знайшли належне висвітлення у працях вітчизняних (О. Завальнюк, В. Ляхоцький, З. Тіменник, І. Тюрменко та ін.) і зарубіжних (О. Герус, В. Дитель, А. Нестеренко та ін.) дослідників. Зауважимо, що молододослідженими залишаються окремі періоди його життя в еміграції, зокрема львівський і варшавський, що характеризувалися новими рисами його педагогічної діяльності й наукових зацікавлень. Предметом даної статті є наукові студії й викладацька діяльність ученого у відділі православної теології Варшавського університету в

1925–1932 рр.

Після поразки визвольних змагань за незалежну Україну в листопаді 1920 р. уряд Української Народної Республіки разом з армією перейшов річку Збруч і опинився на території Польщі. Свідок цих подій згадував: «Лютував холодний листопад 1920 року <...> Здесяткована тифом і розбита ворожою перевагою Українська Національна Армія день і ніч відступає на захід <...> Разом з армією відступає й уряд Української народної Республіки. Територія української суверенної держави тоне, наче віск на вогні <...> Річка Збруч. Новий кордон. За річкою на заході дві чужі держави – Румунія і Польща. Від півночі, сходу та півдня розбиту армію переслідує непроглядна хмара більшовиків. Вона лавиною заливає всю територію України»¹.

Кордони Другої Речі Посполитої перетнуло майже 40 тисяч українців², серед яких дві тисячі урядовців разом із членами родин, українські політичні та громадські діячі, генерали, офіцери й старшини армії УНР, церковнослужителі, землевласники, педагоги та ін. Сусідня держава прихистила чимало студентів і викладачів КПДУУ. Ректор і міністр сповідань уряду УНР у 1919–1921 рр. Іван Огієнко з сім'єю опинився в місті Тарнові, де продовжив виконувати службові обов'язки. Зокрема, він неодноразово звертався до міністерства закордонних справ і до С. Петлюри про організацію роботи очолюваного міністерства в умовах Державного центру УНР в еміграції на території Польщі, домогся позитивного рішення міністерства освіти останньої щодо отримання дозволу професорам, приват-доцентам та асистентам КПДУУ працювати в лабораторіях і бібліотеках Варшавського університету, забезпечував видачу різноманітних документів і довідок студентам та ін.³

Між І. Огієнком і урядом УНР час від часу траплялися непорозуміння, зумовлені його критичним ставленням до українсько-польського союзного договору 1920 р., який прив'язав емігрантське середовище до федералістських планів Ю. Пілсудського. Як згодом пояснював І. Огієнко, «підпису Головноуповноваженого міністра Огієнка під польсько-українською угодою нема. Він рішуче зрікся цей акт підписати (головно не погоджувався з границями)»⁴. Учений плідно співпрацював з Українським Вільним Університетом (далі – УВУ) у Відні й Празі, а також з Українським науковим інститутом у Берліні. Беззаперечний авторитет І. Огієнка в академічних колах дозволив керівництву УВУ в листі до нього від 9 лютого 1921 р. висловити прохання прочитати цикл лекцій з українознавства, а головне – «прийняти обов'язки декана філософського факультету»⁵. Надалі він спорадично листувався з деякими членами цих інституцій.

Із закінченням першого етапу діяльності уряду УНР у Тарнові, у вересні 1922 р., І. Огієнко остаточно припинив роботу в ньому й зайняв позицію патріотично налаштованої частини західноукраїнської інтелігенції, котра засуджувала цей уряд за офіційну «передачу» сусідній державі західноукраїнських земель і відмову підтримати безкомпромісну політичну боротьбу інтелектуалів Західної України з польськими окупантами.

У квітні 1921 р., після ратифікації польським сеймом Ризького мирного

договору з Радянською Росією, всі політичні структури української еміграції у Польщі ставали де-юре нелегітимними й не могли офіційно фінансуватися з державних джерел⁶. Неврегульованим залишався правовий статус українських емігрантів. За наказом міністра внутрішніх справ від 8 червня 1921 р. усі іноземці, що прибули в країну до 12 листопада 1920 р., зокрема невелика частина українських урядовців, котрі залишилися в Польщі після евакуації в липні 1920 р., мали право на червоні карти перебування. Інші особи отримували білі карти перебування, що дозволяли тимчасово проживати в країні за винятком міст (Львів, Варшава та Лодзь) і східних воєводств, де переважало українське або білоруське населення. Перебування іноземців з білою картою на тих територіях було можливим лише за спеціальним дозволом владних структур, що свідчило про бажання офіційної Варшави ізолювати українську еміграцію від західноукраїнського суспільного життя та використати її у власних цілях.

Наприкінці літа 1922 р. І. Огієнко з сім'єю переїхав до передмістя Львова – Вінників та завдяки зусиллям митрополита А. Шептицького працював вчителем української мови і літератури Української учительської семінарії. У 1924 р. митрополит також посприяв безробітному професорові (31 липня 1923 р. закінчився його контракт із кураторією – С. К.) з переселенням до одного зі своїх приватних будинків на вулиці Ходорівській, 15 у Львові⁷. «В той час, коли я чах у вогкій хаті у Вінниках, Ви, Високодостойний Владико, самі запропонували мені сухе й світле помешкання у Львові, – щиро писав І. Огієнко у листі до митрополита від 19 червня 1926 р. – А ця Ваша поміч дала мені змогу більш продуктивно продовжувати свою наукову працю»⁸.

Матеріальне становище родини колишнього ректора і міністра було вкрай важким. Він шукав різні шляхи для заробітку, навіть призупинив наукові студії і мав намір йти працювати на одну з фабрик. Останнє спонукало інтелігенцію Львова й представників еміграції домовлятися про збір коштів для допомоги відомому вченому. «Сміття буденщини вже стільки наслоїлось, так заповнило, що навіть редакції перекладу не роблю. Просто сором і досада», – писав він навесні 1926 р. В. Винниченку⁹.

Тільки восени 1925 р. за сприяння різних діячів і структур української еміграції І. Огієнко отримав запрошення до викладацької праці на відділі православної теології Варшавського університету, створеному за ініціативи Синоду Православної церкви у Польщі. Відкриття навчального підрозділу було зумовлено розумінням лідерів української еміграції вагомості справи підготовки кваліфікованих кадрів і можливості академічної роботи для науковців, окремі з яких налагодили співпрацю з різними державними і громадськими інституціями. Так, з Інститутом дослідження національних справ у Варшаві, створеним у грудні 1921 р. для вивчення становища національних меншин і визначення шляхів розв'язання національних проблем у Другій Речі Посполитій, співпрацювали М. Кордуба, Б. Лепкий, О. Лотоцький, І. Огієнко, Р. Смаль-Стоцький¹⁰. Останній також увійшов до організаційної комісії з вивчення можливості створення українського університету, без якого, за переконання співоргані-

затора і секретаря Львівського таємного українського університету (1921–1925 рр.) В. Мудрого, «немає новочасної нації»¹¹. Усе ж негативне сприйняття проекту польським політикумом, апатія й суперечки в емігрантському середовищі провалили справу університету.

У 1923 р. Синод Православної церкви у Польщі й митрополит Діонісій (Деонісій) Валединський порушили клопотання перед урядом про відкриття нового богословського факультету у Варшавському університеті для підготовки православних священників. Міністр релігійних вірувань і народної освіти підтримав цю ініціативу, але Сенат навчального закладу схилився до запровадження викладання православної теології (богослов'я) на рівні відділу. 24 липня 1924 р. Рада міністрів дала згоду на відкриття відділу православної теології Варшавського університету (пол. – *Studium Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego*)¹². Це рішення викликало великий позитивний відгук серед православного населення Речі Посполитої і вже за декілька місяців на студії відділу записалося 92 студенти¹³. Навчання тривало чотири роки, впродовж яких вони вивчали обов'язкові й варіативні предмети¹⁴.

Урочиста інавгурація відділу православної теології відбулася 8 лютого 1925 р. за участю православних ієрархів з усієї Польщі, віце-прем'єра уряду С. Тугутта, маршалка сейму М. Ратая, міністра релігійних вірувань і народної освіти Я. Завідського. Інавгураційну доповідь «Польська держава і православна церква у перше століття їхнього співіснування» на цьому зібранні виголосив відомий польський учений-історик О. Галецький, який підкреслив рівноправність православних з громадянами інших конфесій у Польській республіці¹⁵. Упродовж першого академічного року більшість лекцій і семінарських занять відбувалися на інших факультетах університету, а обов'язкові предмети викладав лише митрополит професор Діонісій, який обіймав і посаду куратора (декана) навчального підрозділу. Інші викладацькі посади залишалися вакантними через відсутність кваліфікованих кадрів і заміщувалися упродовж наступних років.

Конфесійна специфіка православного відділу теологічного факультету Варшавського університету, як і політичні чинники в межах Речі Посполитої, зумовлювали багатоступеневу процедуру затвердження штатних викладачів. Професорсько-викладацький склад комплектувався винятково на контрактній основі на один або кілька академічних років. Затвердження кандидатів обтяжувала недовіра до них офіційної Варшави, а вирішальною найчастіше була їх підтримка з боку громадськості й деяких державних структур. Кандидатури претендентів затверджувала комісія академічного Сенату Варшавського університету для організації православного відділу, а далі вони погоджувалися Міністерством релігійних вірувань і народної освіти, відомством внутрішніх справ.

Кандидатуру І. Огієнка на вакантну кафедру відділу православної теології підтримали Комітет польського Товариства допомоги українським емігрантам, Український Центральний Комітет (УЦК – орган української еміграції в Польщі, що опікувався всіма сферами життя емігрантів і представляв їх інтереси

перед польським урядом) і митрополит Діонісій. Так, у листі-підтримці голови Товариства А. Слівінського до міністра релігійних вірувань і народної освіти обґрунтовувалася бажаність надання цьому кандидату «допомоги і підтримки», а Управа УЦК запевняла керівників відомства, що «проф. Огієнко є людиною цілком лояльною і прихильно ставиться до Польської держави і польського народу. За лояльність п. проф. Огієнка стосовно Польської Держави Український Центральний Комітет цілком ручається»¹⁶.

Водночас, як стверджував дослідник української еміграції, кандидатуру І. Огієнка «протегував» й історик-емігрант В. Заїкин, оскільки «його дуже не хотіли приймати, зокрема, цьому чинила спротив православна ієрархія, де панували проросійські настрої»¹⁷. Така протекція була малоімовірною: по-перше, інформація про неї ґрунтується лише на свідченнях В. Заїкина й не підтверджується іншими джерелами; по-друге, знайомство цих діячів української еміграції відбулося не раніше 1922 р., коли цей учень професора М. Максимейка по Харківському університету нелегально прибув до Польщі; по-третє, на відміну від І. Огієнка, В. Заїкин не належав до петлюрівського кола еміграції, хоча й мав контакти з С. Петлюрою, характер яких до кінця не з'ясовано¹⁸.

Професором кафедри церковнослов'янської мови та палеографії православною відділу теологічного факультету І. Огієнко був обраний комісією Сенату Варшавського університету 26 листопада 1925 р.¹⁹. Його обрання майже збіглося з 20-річним ювілеєм його наукової діяльності, на відзначення якого В. Заїкин підготував студію «Професор Іван Огієнко як церковний та громадський діяч і як учений. З приводу 20-літнього ювілею української наукової праці 1905–1925 рр.», опубліковану в часописі «Духовна бесіда» та окремим відбитком²⁰. Її автор наголошував, що у студентські роки той відзначався «великим дослідницьким сумлінням і надзвичайною пильністю» й акцентував на «видатному публіцистичному й популяризаторському таланті» вченого²¹. Крім того, В. Заїкин у співавторстві уклав і видрукував бібліографічний покажчик праць ювіляра «Проф. Іван Огієнко: За двадцять літ праці: 1905–1925. [Список творів І. Огієнка]»²². Кожний із тематичних розділів бібліографії мав стислий коментар, наприклад, щодо публікацій вченого з історії української церкви упорядники покажчика зазначали: «Нариси проф. Огієнка з історії Української Церкви XVII–XVIII вв., незважаючи на їх популярний характер, цінні й з наукового погляду, а національно-громадське значення сих нарисів є безперечно дуже велике»²³.

Після погодження з профільним міністерством із І. Огієнком було укладено контракт на термін з 1 лютого 1926 р. до 30 вересня 1927 р., який передбачав викладання 5 лекційних годин і 2 годин семінарських занять на тиждень, заробітну плату відповідно до посади звичайного професора й додатково за семінарські заняття²⁴. 17 березня 1926 р. новообраний професор виголосив польською мовою вступну лекцію «Церковнослов'янська мова в Литві та Польщі за XV–XVIII вв.»²⁵. Після підписання контракту І. Огієнко до кінця квітня 1926 р. залишався у Львові й готувався до переїзду в столицю Речі Посполи-

тої. «До 1 мая я живу у Львові – Львів, вул. Ходорівська, 15, – а потому переносюся до Варшави, де адреса моя буде така: Warszawa, ul. Stalowa, №25, m. 11», – повідомляв він В. Винниченку²⁶.

Професор І. Огієнко викладав студентам відділу православної теології такі дисципліни: «Діяльність св. Братів Кирила і Мефодія» (на 1 курсі), «Грамматика церковнослов'янської мови» (на 1 та 2 курсах), «Кирилична палеографія» (на 3 курсі)²⁷. «Праця дуже збільшується через те, що доводиться добре вчитися польської мови, бо я викладаю по-польськи», – писав він у листі до С. Маслова у вересні 1926 р.²⁸. Завдяки ерудиції, вмінню цікаво подати матеріал він швидко здобув авторитет у студентів, а його організаторські здібності дозволили отримати посаду заступника куратора (декана) богословського відділу.

Протекції та рекомендації І. Огієнка відіграли важливу роль у запрошенні на вакантні посади відділу православної теології українських учених О. Лотоцького і В. Біднова. У 1928–1929 навчальному році вони розпочали викладати обов'язкові курси, що сприяли посиленню українського характеру цього навчального підрозділу. Він також вітав переїзд зі Львова до Варшави професора М. Курдуби, запрошеного викладати курс історії України на гуманістичному факультеті університету. 30 січня 1929 р. І. Огієнко разом із професорами-українцями С. Балеєм, В. Бідновим, Р. Смаль-Стоцьким був присутнім на інавгураційній лекції М. Кордуби «Найновіші теорії про початок Руси»²⁹ (викладав в університеті до осені 1939 р. – С. К.). «Публіки було доволі, про се вже постаралася наша еміграція і Гандельсман та Галецький, котрі – як я довідався – на викладах поручили своїм студентам прийти на інавгурацію, – писав М. Кордуба до І. Крип'якевича у листі від 9 лютого 1929 р. – Були й наші професори: Стоцький, Огієнко, Балеї і Біднов. Гандельсман, як декан, привітав мене промовою, в якій зазначив мої «наукові заслуги» – я, відповідаючи, вказав на се, що Варшавський університет перший з польських підняв думку поширити круг своїх дисциплін також і на українську історію, і зазначив, що се вийде також і на добро студіям польської історії, бо вже Длугош розумів, що без знання української годі як слід зрозуміти польську історію»³⁰.

Професор І. Огієнко долучився до реалізації видавничих проектів відділу православної теології. Так, маючи досвід видання науково-популярних і навчальних книг у Києві, Кам'янці-Подільському й Тарнові, він став одним з організаторів видання й редактором наукового збірника відділу православної теології «ELIPS», сприяв призначенню на посаду його технічного редактора В. Заїки-на³¹. Праці викладачів відділу в часописі, перший випуск якого вийшов у 1926 р., друкувалися російською, польською, українською і французькими мовами, а з 1935 р. – лише польською.

Чимало часу І. Огієнко приділяв безкорисливій громадській праці як почесний голова й опікун Української студентської громади, голова студентського Українського Допомогового Комітету. На знак протесту проти полонофільської позиції керівництва останнього й відкритої незгоди з пацифікацією у Галичині й на Волині він подав у відставку з громадської посади його голови.

Крім того, професор виступив з ініціативою створення Православного музею церковної старовини в Польщі, що мав збирати церковні писемні (рукописи, метрики, акти) і мистецькі (образи, церковний посуд, хрести, ризи тощо) пам'ятки³².

І. Огієнко з гиркотою спостерігав за подіями, що розгорталися на рідній Україні: неприпустимими методами фізичного «впливу» на наукову й творчу інтелігенцію та жахливим голодомором. Зокрема, у відповідь на звернення голови Наукового товариства Шевченка у Львові К. Студинського з'ясувати автентичність оприлюднених у Харкові відомостей щодо закордонних «контрреволюційних» зв'язків А. Ніковського (один з головних обвинувачених під час процесу «Спілки визволення України») І. Огієнко у листі від 22 лютого 1930 р. повідомив львівському кореспонденту виявлену інформацію. «Листа Вашого прочитав з великим зацікавленням, – писав він. – Очевидно, Ви подали «урядовий» погляд на справу Єфремова і др. Лист Ваш робить враження, що Ви вірите всім тим наклепам, які подає в цій справі світська преса. Я попильнував перевірити все, що міг, і подаю Вам таке: 1. Зовсім не відповідає правді, ніби Ніковський мав уповноваження від Петлюри. Н[іковський] виїхав, сильно стукнувши УНРівськими дверима і порвавши всякі зв'язки з Петлюрою і всіма членами УНР-центру. Власне, він на злість усім і виїхав, бо зо всіма ними пересварився <...> Отже, коли в Києві в архіві Єфремова знайдено якесь уповноваження від П[етлюри] для Н[іковського], то ясно, що сфабрикували його в ДПУ. Це все виключене – Н[іковський] ніякого уповноваження не мав. Та й не міг він бути таким необережним, щоби так компрометуючий факт везти з собою. 2. Перевірів я і про зв'язки Єфремова «з одним із [вождів]» – теж із пальця виссано, зовсім не відповідає дійсності, також сфабриковане в ДПУ. Завіряю Вас, що ніколи нічого подібного не було³³.

Одночасно І. Огієнко закликав голову НТШ, враховуючи обставини радянської дійсності та ймовірний суворий присуд у «справі» «Спілки визволення України», виявити людяність і докласти максимум зусиль, аби врятувати жертв більшовицької Феміди: «Ми маємо відомості, що Єфр[емов], Н[іковський], Чех[івський] і др. будуть розстріляні. Перед грозною смертю треба забути особисті порахунки. Ви український патріот-сборник, а тому і для Вас мусить бути трагедією уже одне ув'язнення наших ліпших людей. Згоден з Вами, що Єфр[емов] має багато темних сторін, але ж <...> він гине за кращу долю батьківщини, гине в боротьбі з наїзниками на нашу Україну. Чи з другими наїзниками ви миритесь? Думаю, Дорогий п. Професоре, що Наукове т[овариств]во мусить зробити все, щоби врятувати кращих синів України. Вибачте за ці щирі слова»³⁴. Цілком можливо, що під враженням цього звернення професора Варшавського університету К. Студинський, у свою чергу, клопотався у листі від 20 березня 1930 р. до Ю. Коцюбинського про пом'якшення долі свого колишнього опонента – С. Єфремова й інших підсудних³⁵.

Викладацька і наукова діяльність І. Огієнка на відділі православної теології викликала нетерпимість і неприхильне ставлення з боку деяких емігрант-

ських кіл. «Настали часи, коли ніякою працею не можна займатися, – нарікав він у листі до львівського приятеля К. Студинського. – ... Як ти хоч трохи маєш свою думку, то горе тобі»³⁶. Про гнітючу атмосферу «колотнечі наших людей поміж собою, що сповільнюють спокійну наукову працю» повідомляв університетський товариш І. Огієнка професор В. Біднов³⁷.

Конфлікти в емігрантському середовищі, найчастіше цілком відмінні за своєю сутністю, стали причиною переслідувань окремих членів української громади вчорашніми однопумцями, які домагалися конкретних цілей. Канадський дослідник В. Дитель наголошував, що у Варшаві колишній міністр і ректор перебував «у сильній опалі серед своїх (виділено автором – С. К.), – українських полонофілів, що й попильнували виставити його з університету»³⁸. Цькування професора І. Огієнка, як з'ясували дослідники, розпочалося влітку 1927 р.³⁹. «Становище моє дуже хитке: оббріхано і спровоковано мене настільки, що не виключено, що я знову стану вільним козаком, – писав він 17 червня у листі 1927 р. до львівського адресата. – Панок З[аїки]н обідав щоденно у мене, а з обіду їхав впрост <...> (ліпше й не писати куди) й передавав усе, що чув і що вивідав»⁴⁰. У свою чергу, В. Заїкин не менш образливо нарікав на колегу: «Уявіть собі, що найгіршу й найпідлішу роль в інтригах проти мене відіграли саме ті люди, яким я зробив безліч користи і добра, як наприклад отакий Ів[ан] Огієнко, що сидить на своїй катедрі майже виключно завдяки моїм безмежним й найпильнішим старанням»⁴¹.

Важко розвивалися стосунки професора І. Огієнка з куратором відділу православної теології митрополитом і росіянином Діонісієм. Після смерті архієпископа Георгія (був застрелений 8 лютого 1923 р. православним ортодоксом, архімандритом Смарагдом – С. К.), котрий за підтримки уряду ініціював проведення в червні 1922 р. синоду православних ієрархів, що всупереч позиції окремих єпископів і вірних проголосив автокефалію Православної церкви у Польщі, Діонісій заступив на митрополичий престол. У 1925 р. він підтримав призначення І. Огієнка на кафедру відділу православної теології, але завжди був проти знеросійщення церкви. Формально конфлікт між двома колегами розпочався, як стверджує український дослідник, з непристойних інсинуацій на адресу І. Огієнка, який начебто у лекції «Українська церква в XV–XVI вв.» тенденційно висвітлював матеріал. Синод Православної церкви в Польщі на засіданні 15 березня 1929 р. заочно присудив йому вибачитися перед митрополитом та осудити себе за діяльність як міністра сповідань УНР⁴². «Хотять на цьому зловити мене, – зінформував І. Огієнко К. Студинського в листі від 3 травня 1929 р., – й випхнути з богословського факультету»⁴³.

Стосунки І. Огієнка з українським емігрантським середовищем суттєво погіршилися після його обрання членом Предсоборного зібрання й відмови співпрацювати з Українським науковим інститутом у Варшаві. Сповнені роздумів і спостережень, його листи до львівських адресатів вказують на політичні мотиви його недоброзичливців й ідеологічних опонентів. «Мене постійно на всі боки тягнуть до політичної гри особи, які з професурою не мають

нічого спільного», – писав він К. Студинському. – «Тільки кричимо, що ми проти більшовиків, але методи праці й політичної боротьби у Варшавській українській еміграції <...> зовсім більшовицькі»⁴⁴. У листі до Б. Барвінського він вкотре сумував за сповненим національного українського духу академічним середовищем Львова: «А взагалі тужу я за Львовом надмірно, бо в Варшаві почуваш себе зовсім як в чужому місті. Певне, як вгасне час мого контракту, буду знов думати про Львів»⁴⁵.

Чи не єдиним порятунком для І. Огієнка у Варшаві були щоденні напружені наукові студії, хоча атмосфера польської столиці цьому не сприяла. «Умови для наукової праці тут не дуже сприятливі. Всюди панує тіснота...», – писав колезі в лютому 1929 р. професор університету М. Кордуба. – В професорській кімнаті в бібліотеці є 1 стіл з місцями на 8 осіб. Мешкаю поки що провізорично»⁴⁶. Зрештою, результатом напруженої роботи упродовж 1926–1932 рр. стало 30 праць І. Огієнка, кожна з яких демонструвала не лише прекрасне знання пам'яток церковнослов'янської і давньоруської літератур, але й поєднання багаторічного досвіду вченого-мовознавця, палеографа та історика. Найбільш вагомими серед них були: «Історія церковно-слов'янської мови. Повстання церковно-слов'янської мови. Константин і Мефодій. Їх життя і діяльність» (Т. 1, 1926), «Історія церковно-слов'янської мови. Повстання азбуки й літературної мови у слов'ян» (Т. 2, 1927), «Історія церковно-слов'янської мови. Фонетика церковно-слов'янської мови» (Т. 3, 1927), «Історія церковно-слов'янської мови. Пам'ятки старослов'янської мови Х–ХІ віків» (Т. 5, 1929), «Крехівський «Апостол» 1560-х років» (1929), «Українська літературна мова ХVІ ст. і Крехівський апостол 1560-х років. У 2-х т.» (1930).

Найбільш значущою серед цих праць була двотомна літературно-лінгвістична монографія «Українська літературна мова ХVІ ст. і Крехівський апостол 1560-х р.» (понад 30 друкованих аркушів), видана 1930 р. за підтримки Міністерства релігійних вірувань і публічної освіти, про що автор повідомляв у післямові до першого тому⁴⁷. І. Огієнко присвятив книгу «Високодостойному і Дорогому учителеві своєму академікові Володимирові Перетцю в день шестидесятиліття життя його 1870–1930 на знак глибокої пошани та щирою вдячності». У першій частині книги – «Повстання перекладів Св. Письма на українську мову й повстання нової української літературної мови» – автор на підставі спеціальних праць українських і зарубіжних авторів проаналізував причини й проблеми перекладів Святого Письма живою мовою в різних країнах, продемонструвавши свої енциклопедичні знання з історії народів Європи і Близького Сходу. Друга частина – «Крехівський апостол 1560-х років» – представляла джерелознавчий і філологічний аналіз пам'ятки та всебічний огляд відомих на той час її перекладів українською мовою. Так, звертаючи увагу на відсутність вихідного листа «Крехівського апостола», автор висловив припущення, що його власник або анонімний читач знищив його, «затираючи таким чином сліди протестантського походження перекладу», характер наявних у рукописі виправлень свідчив про вплив ідей кальвінізму на перекладача па-

м'ятки, який був ерудованим та високоосвіченим для свого часу інтелектуалом. У прикінцевій частині тому – «Мова Крехівського апостола» – розглянуто фонетичні, морфологічні й синтаксичні особливості мови пам'ятки, зокрема автор виявив чужомовні впливи на розвиток української літературної мови XV–XVI ст. і граматику іншомовних слів в українській літературній мові.

Другий том цієї праці – це «Словник української літературної мови XVI-го віку Крехівського Апостола», для якого І. Огієнко добирав матеріал як із власне тексту, так і з покрайніх написів на полях пам'ятки (подано майже 3350 слів). Вимогливий до укладача цього лексикону, він зазначив, що «словник мій не охоплює цілого мовного матеріалу нашої пам'ятки, але я пильно вибрав з неї все, що тільки було в ній цікавого і цінного під якимось поглядом»⁴⁸. Працю суттєво доповнювали вміщені наприкінці додатки: «Лист Павла Св. до галатов», «Покажчик розділів і віршів Крехівського апостола», покажчик власних імен, географічних назв, граматичних форм слів.

Суттєво доповнює життєпис і дані про творчий шлях І. Огієнка періоду його праці у Варшавському університеті збірник неопублікованих праць ученого, виявлений М. Ковальським в Архіві нових актів у м. Варшаві⁴⁹. Його чернеткові варіанти, нотатки і тези робіт не згадуються в жодній біографії вченого і не ввійшли до опублікованих бібліографій його праць. У збірці виявлено такі матеріали: «Высшее богословское образование», «Церковні бібліотеки», «Нормальний статут православних церковних братств», «Православні церковні братства у Польщі, їх діяльність та значення», «Науковий комітет при св. Синоді православної церкви в Польщі», «Комісія для перегляду українських релігійних підручників», «Православна термінологія в польській мові», «Охорона старовинних пам'яток православної церкви в Польщі» зі «Статутом православних єпархіальних музеїв церковної старовини». За спостереженням дослідника, вони «фактично представляють програмовий документ щодо створення православної освіти у міжвоєнній Польщі з історично-науковим обґрунтуванням збереження й розвитку традицій української культури та її самобутності»⁵⁰.

Конфлікт в емігрантському середовищі не викликав оптимізму й болісно сприймався І. Огієнком. У листі від 30 травня 1930 р. він знову писав про неприязне ставлення до нього деяких діячів української еміграції в Польщі: «Атмосфера в Варшаві така тяжка, така противна, пані Л[ото]цькі-С[ото]цькі так розсілися, що дихати нічим. Кожен день загроза, як не з нами, то тебе викинуть з Польщі. Тяжко дивитися, як вони всі знущаються над неповинними студентами, яких вони розкладають і морально руйнують»⁵¹. Цілком можливо, що під враженням цих свідчень один із біографів ученого охрестив Р. Смаль-Стоцького і О. Лотоцького, які займали угодівську позицію щодо офіційної Варшави, ідейними натхненниками переслідувань І. Огієнка⁵².

Загалом становище І. Огієнка у Варшавському університеті, як відзначив М. Ковальський, не було тривким і надійним⁵³. Кожного року куратор (декан) відділу православної теології клопотався про продовження його професорської праці. Зокрема, 2 вересня 1927 р. митрополит Діонісій закликав ректора уні-

верситету і міністерство продовжити контракт зі звичайним професором І. Огієнком до 30 вересня 1928 р. Через рік Сенат університету знов одностайно підтримав пропозицію організаційної комісії відділу православної теології про продовження контракту з професором церковнослов'янської мови І. Огієнком з 1 жовтня 1928 р. до 30 вересня 1929 р.⁵⁴. Надалі схожа процедура повторювалася щороку.

Такий порядок продовження контрактів викладачів відділу православної теології, запроваджений профільним міністерством з подачі польських шовіністичних кіл, припинював професорів-українців і робив їх становище непевним. Натомість наукові здобутки забезпечували їм, зокрема І. Огієнку⁵⁵, визнання та авторитет в європейському академічному середовищі. Свідченням цього було присудження І. Огієнку вченою радою Університету ім. Масарика у місті Брно почесного звання доктора філософії (*honoris causa*). «Масариків Університет у Брно дав мені ступінь доктора філософії, – писав він К. Студинському на початку січня 1932 р., – Як бачу, чужинці оцінили мою працю»⁵⁶. За традицією, новому доктору під час урочистого засідання було вручено диплом та виявлено найвищі почесні. На зворотному шляху, у Празі, І. Огієнка сердечно вітали його друзі, члени Українського Історико-філологічного Товариства О. Колеса, Л. Білецький, Д. Антонович.

Посилення антиукраїнських настроїв у польському політикумі на початку 1930-х років вплинуло на позицію керівництва Міністерства релігійних вірувань і народної освіти щодо продовження викладацької діяльності І. Огієнка у Варшавському університеті. Уже в липні 1931 р. чиновник цього відомства висловив рекомендацію «не відновлювати» умови контракту з магістром Огієнком на 1932/33 рік, але 7 листопада директор ІV департаменту підтримав клопотання ректора Я. Лукасевича щодо продовження умов його контракту «на період одного року»⁵⁷.

Наступного року ситуація розвивалася по-іншому, хоча 8 червня 1932 р. організаційна комісія студій православної теології висловила за призначення митрополита професора Діонісія керівником, а професора доктора І. Огієнка заступником керівника студій на 1932–1933 навчальний рік. Це рішення знайшло одностайну підтримку Сенату Варшавського університету, а 11 червня ректор порушив клопотання перед Міністерством релігійних вірувань і народної освіти про надання згоди на подальше продовження контракту. Натомість начальник відділу науки і вищих шкіл цього відомства С. Стипінський 16 червня 1932 р. надіслав до ректорату університету настанову «не відновлювати наступного року контракту з п. д-ром Яном Огієнком як професором на студіях православної теології»⁵⁸. Ця рекомендація стала підставою не поновлювати контракт з українським ученим-філологом і звільнити його з 1 жовтня 1932 р. У квітні наступного року він так пояснив ситуацію: «Через «Діло» (їхне дике протягування мене до процесу К. Студинського) втратив я посаду»⁵⁹. Згодом, осмисливши тогочасні події, І. Огієнко писав, що причиною розриву контракту були «український націоналізм» і його «спротив полонізації православ-

них богословів»⁶⁰.

Отже, педагогічна і наукова діяльність професора І. Огієнка на відділі православної теології Варшавського університету тривала з 12 грудня 1925 р. до 30 вересня 1932 р. Призначення вченого на посаду професора, а потім керівника навчального підрозділу було зумовлено його авторитетом в академічних колах, педагогічними й організаторськими хистами. У цей період учений активно працював над науковими студіями, розробив програму вдосконалення православної освіти у міжвоєнній Польщі, що базувалася на збереженні та розвитку традицій української культури. Протидія польської влади такій діяльності вченого, а також посилення реакційних тенденцій у галузі вищої освіти стали причиною припинення його дидактичної і наукової праці в столичному навчальному закладі.

Примітки:

¹ Бульба-Боровець Т. Армія без держави / Т. Бульба-Боровець. – Львів, 1993. – С.6.

² Potocki R. Ukraińskie wychodźstwo polityczne w Polsce (1920–1939) / R. Potocki // Warszawskie zeszyty ukrainoznawcze. – 1996. – № 3. – S. 194.

³ Листи І. Огієнка до МЗС та С. Петлюри. 1921 р. // ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 26, 54, 55, 60, 85, 98 та ін.; Дозвіл Міністра освіти Польщі професорам, приват-доцентам та асистентам КПДУУ працювати в лабораторіях та бібліотеках Варшавського університету. 23 березня 1921 р. // ЦДАВО України. – Ф. 3696. – Оп. 2. – Спр. 419; Лист голови Ради студентських представників українського студентства в еміграції до І. Огієнка від 21 лютого 1921 р. // Листування Івана Огієнка (1909–1921) / упор. та автор передмови В. Р. Адамський. – Кам'янець-Подільський, 2014. – С. 566, 568 та ін.

⁴ Огієнко І. Рятування України / І. Огієнко. – Вінніпег, 1968. – С. 68.

⁵ Віднянський С. Український Вільний Університет / С. Віднянський // Неопалима купина. Народознавство. Історія. Архіви. – 1993. – № 2. – С. 42.

⁶ Wiszka E. Prasa emigracji ukraińskiej w Polsce 1920–1939 / E. Wiszka – Toruń, 2004. – S. 111.

⁷ Тіменик З. Іван Огієнко (Митрополит Іларіон). 1882–1972. Життєво-біографічний нарис / З. Тіменик. – Львів, 1997. – С. 33.

⁸ Лист І. Огієнка до А. Шептицького. 19 червня 1926 р. // ЦДІАУ у Львові. – Ф. 201. – Оп. 4в. – Спр. 1319. – Арк. 1-3 зв.

⁹ Винниченко В. Щоденник: у 3-х т. – Т.3 (1926–1928) / В. Винниченко. – К., 2010. – С. 90.

¹⁰ Див.: Działalność Instytutu Badań Spraw Narodowościowych: 1921–1926. – Warszawa, 1936.

¹¹ Мудрий В. Змагання за українські університети в Галичині / В. Мудрий. – Львів–Нью-Йорк, 1999. – С. 25, 31.

¹² Портнов А. Студіум православного богослов'я Варшавського університету (1925–1939) / А. Портнов // Український археографічний щорічник. –

К., 2006. – Вип. 10/11. – С. 386-387.

¹³ List Rektora Uniwersytetu Warszawskiego S. Pińkowskiego do Departamentu nauki i szkół wyższych Ministerstwa wyznań religijnych i oświecenia publicznego z dnia 26 listopada 1925 r. // Archiwum Akt Nowych (далі – AGAN). – Ministerstwo wyznań religijnych i oświecenia publicznego. – Biuro Personalne. – Sygn. 4692. – S. 8.

¹⁴ Plan wykładów i zajęć na Studium Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego // ELPIS. – 1926. – №1. – S. 126-128.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Лист Українського Центрального комітету. 1925 р. // Archiwum Główny Akt Nowych. – Ministerstwo wyznań religijnych i oświecenia publicznego. – Biuro Personalne. – Sygn. 4692. – S. 4.

¹⁷ Портнов А. Історії істориків. Обличчя й образи української історіографії ХХ століття / А. Портнов. – К., 2011. – С. 114-115.

¹⁸ Портнов А. Історії істориків. Обличчя й образи української історіографії ХХ століття. – С. 113.

¹⁹ Ковальський М. Персональна справа Івана Огієнка в Архіві нових актів у Варшаві / М. Ковальський // Український історик. – 1995. – Рік XXXII. – Вип.1-4 (124-127). – С. 263.

²⁰ Заїкин В. Проф. Іван Огієнко як церковний та громадський діяч і як учений: З приводу 20-літнього ювілею української наукової праці 1905–1925 рр. / В. Заїкин // Духовна бесіда. – 1925. – Чис.21. – С.1-7; Його ж. Проф. Іван Огієнко як церковний та громадський діяч і як учений: З приводу 20-літнього ювілею української наукової праці 1905–1925 рр. – Варшава, 1925.

²¹ Заїкин В. Професор Іван Огієнко як церковний і громадський діяч і як учений. – Варшава, 1925. – С. 6, 8.

²² З. В. Проф. Іван Огієнко: За двадцять літ праці 1905–1925: [Список творів І. І. Огієнка] // Духовна бесіда. – 1925. – Чис. 21. – С. 9; О. В. Проф. Іван Огієнко: За двадцять літ праці 1905–1925: [Список творів І. І. Огієнка] // Духовна бесіда. – 1925. – Чис. 22. – С. 8; Чис. 23. – С. 9.

²³ О. В. Проф. Іван Огієнко: За двадцять літ праці 1905–1925: [Список творів І. І. Огієнка] // Духовна бесіда. – 1925. – Чис. 22. – С. 8

²⁴ List Rektora Uniwersytetu Warszawskiego S. Pińkowskiego do Departamentu nauki i szkół wyższych Ministerstwa wyznań religijnych i oświecenia publicznego z dnia 26 listopada 1925 r. // Archiwum Akt Nowych (далі – AGAN). – Ministerstwo wyznań religijnych i oświecenia publicznego. – Biuro Personalne. – Sygn. 4692. – S. 8, 19.

²⁵ Uroczystość obchodu drugiej rocznicy otwarcia Studium Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego // ELPIS. – 1928. – № 4. – S. 93.

²⁶ Тимошик М. «Лишусь навіки з чужиною...» Митрополит Іларіон (Іван Огієнко) і українське відродження / М. Тимошик. – Вінніпег-Київ, 2000. – С. 95-96.

²⁷ Uroczystość obchodu drugiej rocznicy otwarcia Studium Teologii Prawosławnej Uniwersytetu Warszawskiego // ELPIS. – 1928. – №4. – S. 93.

²⁸ Лист І. Огієнка до С. Маслової. 23 вересня 1926 р. // ІР НБУ ім. В. І. Вер-

надського НАН України. – Ф. 33. – Спр. 6040. – Арк. 1зв.

²⁹ Див.: Українські професори на польських університетах: Дві нові кафедри у Варшаві // Діло. – 1929. – 10 березня. – Ч. 53. – С. 1.

³⁰ Лист М. Курдуби до І. Крип'якевича. 9 лютого 1929 р. // ЦДІАУ у Львові. – Ф. 357. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 1.

³¹ Портнов А. Наука у вигнання: Наукова і освітня діяльність української еміграції в міжвоєнній Польщі (1919–1939). – Харків, 2008. – С. 132-133.

³² Тимошик М. «Лишусь навіки з чужиною...». – С. 97.

³³ У півстолітніх змаганнях. Вибр. листи до Кирила Студинського (1891–1941) / Упор. О. В. Гайова, У. Я. Єдлінська, Г. І. Сварник. – К., 1993. – С. 585-586.

³⁴ У півстолітніх змаганнях. Вибр. листи до Кирила Студинського (1891–1941). – С. 586.

³⁵ Рубльов О. Західноукраїнська інтелігенція у загальнонаціональних політичних і культурних процесах (1914–1939) / О. Рубльов. – К., 2004. – С. 510.

³⁶ Тимошик М. «Лишусь навіки з чужиною...». – С. 96.

³⁷ Лист В. Біднова до І. Крип'якевича. 5 січня 1931 р. // ЦДІАУ у Львові. – Ф. 357. – Оп. 1. – Спр. 35. – Арк. 30.

³⁸ Дитель В. Ревний служитель нації // Слово Істини. – 1949. – Ч. 3. – С. 10.

³⁹ Тіменик З. Іван Огієнко (Митрополит Іларіон). – С. 36.

⁴⁰ Лист І. Огієнка до К. Студинського. 17 червня 1927 р. // ЦДІАУ у Львові. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 20-20зв.

⁴¹ Лист В. Заїкина до Й. Скрутеня. Липень 1927 р. // ЦДІАУ у Львові. – Ф. 376. – Оп. 1. – Спр. 66. – Арк. 3зв.

⁴² Тіменик З. Іван Огієнко (Митрополит Іларіон). – С. 36-37.

⁴³ Лист І. Огієнка до К. Студинського. 3 травня 1929 р. // ЦДІАУ у Львові. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 358. – Арк. 36.

⁴⁴ Листи І. Огієнка до К. Студинського. 1929 р. // ЦДІАУ у Львові. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 358. – Арк. 17зв., 35-36, 37.

⁴⁵ Лист І. Огієнка до Б. Барвінського // ЦДІАУ у Львові. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 358. – Арк. 16.

⁴⁶ Лист М. Курдуби до І. Крип'якевича. 9 лютого 1929 р. // ЦДІАУ у Львові. – Ф. 357. – Оп. 1. – Спр. 24. – Арк. 1-1 зв.

⁴⁷ Огієнко І. Українська літературна мова XVI-го ст. і Крехівський апостол 1560-х р.: В 2-х т. / І. Огієнко. – Т. 1. – Варшава, 1930. – С. 520.

⁴⁸ Огієнко І. Українська літературна мова XVI-го ст. і Крехівський апостол 1560-х р.: В 2-х т. – Т. 1. – С. 8.

⁴⁹ Ковальський М. Персональна справа Івана Огієнка в Архіві нових актів у Варшаві – С. 266.

⁵⁰ Там само. – С. 266-267.

⁵¹ У півстолітніх змаганнях: Вибрані листи до Кирила Студинського (1891–1941) / Упор. О. Гайова, У. Єдлінська, Г. Сварник. – К., 1893. – С. 595.

⁵² Тіменик З. Іван Огієнко (Митрополит Іларіон). – С. 36.

⁵³ Ковальський М. Персональна справа Івана Огієнка в Архіві нових актів

у Варшаві – С. 264.

⁵⁴ Petycja Rektora Uniwersytetu Warszawskiego A. Szlagowskiego o decyzję Senatu Uniwersytetu w sprawie przedłużenia umów 1928 r. // Archiwum Akt Nowych. – Ministerstwo wyznań religijnych i oświecenia publicznego. – Biuro Personalne. – Sygn. 4692. – S. 28.

⁵⁵ Ильинский до Попруженко М. 28 декабря 1933 г. // Българо-руски научни връзки XIX–XX век: Документи. Съст. Л. Костадинова, В. Флорова, Б. Димитрова. – София, 1968. – С. 189.

⁵⁶ Лист І. Огієнка до К. Студинського. 5 січня 1932 р. // ЦДІАУ у Львові. – Ф. 362. – Оп. 1. – Спр. 358. – Арк. 48.

⁵⁷ Ковальський М. Персональна справа Івана Огієнка в Архіві нових актів у Варшаві. – С. 265.

⁵⁸ List kierownika działu nauki i szkół wyższych do Rektora Uniwersytetu Warszawskiego S. Pińkowskiego. 16 czerwca 1932 r. // Archiwum Akt Nowych (далі – AGAN). – Ministerstwo wyznań religijnych i oświecenia publicznego. – Biuro Personalne. – Sygn. 4692. – S. 45.

⁵⁹ Лист І. Огієнка до О. Назарука. 13 квітня 1933 р. // ЦДІАУ у Львові. – Ф. 359. – Оп. 1. – Спр. 226. – Арк. 6.

⁶⁰ Іларіон Митр. Біблійні студії: Богословсько-історичні нариси з духовної культури України. – Вінніпег, 1963. – Т. 1. – С. 229.

Sergiy Kopylov. Ivan Ohienko at University of Warsaw between politics, didactic and scientific studio (1925–1932). The article analyzes the scientific and educational activities of the founder and first rector of Kamyanets-Podilsky Ukrainian State University at University of Warsaw during the mid-1920s – early 1930s. It was found difficult political, institutional and psychological conditions of his work in the department Orthodox theology of university.

Key words: *émigré scientists, University of Warsaw, Ivan Ohienko, research, teaching activities.*

Отримано: 07.11.2016 р.

УДК 94:343.264(477.75)(=512.19)

Володимир Адамовський

ДЕПОРТАЦІЇ НАСЕЛЕННЯ КРИМУ: ПРИЧИНИ ТА ПЕРЕДУМОВИ

Володимир Адамовський. Депортації населення Криму: причини та передумови. У статті висвітлюються причини та передумови депортації татар з території Криму. Висвітлюються факти проведення насильницьких дій проти кримських татар на беззаконних підставах, а також на основі по-